

Osmanlı'da Sosyal Güvenlik Sisteminin Finansman Kaynakları¹

Mehmet AYKANAT (<https://orcid.org/0000-0003-0968-4165>), Afyon Kocatepe University, Türkiye;
mehmetaykanat@gmail.com

Financing Sources of the Ottoman Social Security System²

Abstract

The issue of social security finance has been a significant concern since the inception of modern social security. After several centuries of traditional social security systems, the Ottoman Empire established the first modern social security institutions during the Tanzimat Period. This article aims to make a contribution to the literature on the historical sources of financing for social security. The financing sources of the traditional social security institutions of the Ottoman Empire and the tekaüd funds established after the Tanzimat period are discussed in two parts in this article. The change in financing sources during the transition from traditional social security methods to the modern system is revealed.

Keywords : History of Law, Ottoman Social Security System, Financing Sources, Pension Fund, Premium.

JEL Classification Codes : G23, H55, K22, N25.

Öz

Sosyal güvenliğin finansmanı, modern sosyal güvenliğin geliştiği yıllardan itibaren giderek önemli hale gelen bir konu olmuştur. Osmanlı Devleti geleneksel sosyal güvenlik sistemlerini uyguladığı birkaç yüzyılın ardından Tanzimat Dönemi ile birlikte modern sosyal güvenlik sisteminin ilk kurumlarını oluşturmuştur. Bu makale sosyal güvenliğin finansman kaynaklarına dair literatüre geçmişten bir katkı sunmayı amaçlamıştır. Osmanlı Devleti'nin geleneksel sosyal güvenlik kurumlarının ve Tanzimat sonrası kurulan tekaüd sandıklarının finansman kaynakları bu makalede iki bölüm halinde ele alınmıştır. Geleneksel sosyal güvenlik yöntemlerinden modern sisteme geçerken finansman kaynaklarının değişimi ortaya konulmuştur. İlk dönemlerden itibaren finansman kaynakları ile ilgili sorunlar yaşandığı, kaynakları artırmaya ve çeşitlendirmeye yönelik önlemler alındığı görülmektedir.

Anahtar Sözcükler : Hukuk Tarihi, Osmanlıda Sosyal Güvenlik Sistemi, Finansman Kaynakları, Tekaüd Sandığı, Prim.

¹ Bu makale 2015 yılında Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde Prof.Dr. Mustafa Avcı danışmanlığında tamamlanan "Osmanlı Sosyal Güvenlik Hukukunda Temel Kurumlar" başlıklı doktora tezinden derlenerek geliştirilmiştir.

² This article is based on the author's doctoral dissertation titled "Ottoman Social Security System", completed in 2015 at the Institute of Social Sciences, Selçuk University, under the supervision of Prof.Dr. Mustafa Avcı.

1. Giriş

Devlet programı olarak sanayileşme sonrası gelişen sosyal güvenlik, uygulamada ilk insanlara kadar götürülen örneklere sahiptir. Bu anlamda Osmanlı Devleti sosyal güvenlik uygulamalarının yer aldığı ve sosyal güvenliğin devlet programı olarak uygulanmaya başladığı bir devlettir. Osmanlı Devleti altı yüzyılı aşan zaman diliminde, egemen olduğu geniş coğrafyada sosyal güvenlik kurumları oluşturmuştur. Bu kurumlardan bir kısmı geleneksel olarak adlandırılan vakıf, zekât, yardım, yardımlaşma sandıkları gibi prim sistemi olmayan kurumlardır. Tanzimat sonrasında ise kurumların primli sosyal güvenlik sistemleri oluşturmaya başladığı görülmektedir. Bu zengin birikime ilişkin literatür ise aynı zenginliğe ulaşmamıştır. Osmanlı sosyal güvenlik kurumlarına ilişkin çalışmalar yetersiz olduğu gibi Osmanlı sosyal güvenliğinin finansmanı konusunda çalışma ise yok denebilecek düzeydedir. Çalışmanın temel amacı Osmanlı sosyal güvenliğinin finansman kaynaklarını tespit ve tasnif ederek, hukuk tarihi alanındaki genel çerçeveyi çizmektir. Ayrıca Osmanlı klasik çağındaki ve Tanzimat sonrasındaki finansman kaynakları ayrı ayrı sınıflandırılarak, gerçekleşen değişimin ve gelişimin ortaya konulması amaçlanmıştır. Osmanlı sosyal güvenlik kurumları incelenirken çok az temas edilen finansman konusu, bir başlık altında ele alınmıştır. Bu makale Osmanlı sosyal güvenliğinin finansman kaynaklarını tespit ve tasnif eden öncü çalışmalardan olacaktır.

Osmanlı hukuku çalışmalarında Tanzimat bir dönüm noktası olarak ele alınmakta, çalışmalar bu iki dönemden biriyle sınırlandırılmaktadır. Osmanlı sosyal güvenliğinin finansman kaynakları bir başlık altında daha önce ele alınmadığından, zaman bakımından kapsamı sınırlandırılmamış, Osmanlı klasik çağı ve Tanzimat sonrası iki ayrı başlıkta incelenmiştir. Çalışma konu bakımından finansman kaynaklarının her iki dönem için tespitine ve sınıflandırılmasına yoğunlaşmıştır. Osmanlı sosyal güvenlik kurumlarına yönelik çalışmalar oldukça fazla olduğundan, bu kurumların sadece finansman kaynaklarına yoğunlaşmıştır. Tespit edilen finansman kaynaklarının hangi kurumları finanse ettiği bilgisiyle iktifa edilmiştir.

Osmanlı klasik çağındaki sosyal güvenlik anlayışının günümüzden en önemli farkı sosyal risklere uğrayanlara yaklaşımıdır. Sosyal sigortaların kurulmasından önce sosyal güvenlik desteği sağlanması riske uğrama koşuluna bağlanmamış, riske uğrayanın “fakr-u zarurete duçar olma” durumuna bakılmıştır. Fakirlik riskine uğrayan herkese, karşılaştığı riske bakılmaksızın sosyal destek sağlanması esastır. Kişinin fakirliğe düşmesine sebep olan yaşlılık, sakatlık, hastalık, iş kazası ve meslek hastalığı, işsizlik ve ölüm gibi risklere uğrayanlara destek verilmiştir (Aykanat, 2019: 36-45). Tanzimat sonrasında geleneksel kurumlar varlığını sürdürmüş, ancak primli sisteme uyan tekaüd sandıkları kurulmuştur. Sandıklardan emekli aylığı, malullük aylığı, dul ve yetim aylıkları şeklinde destekler verilmiştir. Böylece yaşlılık, sakatlık, hastalık, iş kazası ve meslek hastalığı ve ölüm risklerine karşı bu dönemde de güvence sağlanmıştır. Tekaüd sandıklarının aylık ödemelerinde fakr-u zarurete duçar olma kıstasının yerini modern sosyal güvenlik kıstasları almıştır (Aykanat, 2019: 303-308).

Sosyal güvenlik sisteminin finansmanı geleneksel ve çağdaş sosyal güvenlik sistemlerinde farklılık göstermektedir (Arıcı, 2022: 27). Osmanlı Devleti hem geleneksel sistemin uygulandığı hem çağdaş sistemin temellerinin atıldığı bir devlettir. Sosyal güvenliğin finansmanı ile ilgili her iki sistemin uygulamalarına sahiptir. Sosyal güvenliğin finansmanı ile ilgili finansman kaynakları ve finansman yöntemleri başlıkları kaynaklarda yer almıştır. Çalışmamız finansman kaynaklarına ilişkin olduğundan finansman yöntemlerine değinilmemiştir. Bu makale Osmanlı Devleti’nde hem geleneksel hem çağdaş sosyal güvenlik kurumlarının finansman kaynaklarını ortaya koymuştur.

Konuya ilişkin literatürü çağdaş sosyal güvenlik hukukuna ilişkin kaynaklar ve Osmanlı hukukuna ilişkin kaynaklar şeklinde ikiye ayırmak mümkündür. Sosyal güvenlik hukuku kitaplarında konunun özeti verilmektedir. Kavramsal çerçeve ve sistematik konusunda bu kaynaklar esas alınmıştır.

Osmanlı Devleti’nde sosyal güvenliğin finansman kaynakları konusunu doğrudan ele alan bir çalışmaya rastlanmamıştır. Ancak konuya dolaylı olarak temas eden kaynaklar vardır. İslam sosyal güvenlik hukuku alanında Faruk Beşer’in “İslam’da Sosyal Güvenlik” (2004) başlıklı eseri tanınan ve bilinen bir eserdir. Eserde geleneksel kurumlar ve İslam’ın sosyal güvenliğe yaklaşımı ele alınmıştır. Sosyal güvenliğin finansman kaynağı olarak gönüllü yardımlar üzerinde durulmuş, prim ve devlet desteklerine yeterince yer verilmemiştir. Çağdaş sosyal güvenliğin temellerinin atıldığı 1865-1923 yılları arasında 1994 yılında sosyal siyaset alanında yazdığı yüksek lisans tezinde inceleyen Eyüp Sabri Kala, çalışmasını daha sonra kitap olarak yayınlamıştır. Kitapta mevzuata ve sosyal sigortaların kuruluşuna ilişkin bilgiler verilmiş, konuya ilişkin mevzuat derlenmiştir. Derlenen mevzuat içerisinde Tanzimat sonrasında kurulan çağdaş sosyal sigorta sisteminin finansman kaynaklarına ilişkin bilgiler bulunmaktadır (Kala, 2018: 56-63). Bazı çalışmalarda Osmanlı sosyal güvenlik kurumları, yararlananların katkı sağladığı ve sağlamadığı kurumlar şeklinde ayrı ayrı inceleme konusu yapılmıştır (bkz. Aykanat, 2016; 2019). Bunların dışında vakıf, zekât, akile gibi geleneksel kurumların sosyal güvenlik yönüne işaret eden çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalarda finansman kaynaklarına ilişkin dolaylı temaslar bulmak mümkündür.

Sosyal güvenliğin finansman kaynakları konusu, Osmanlı Devleti döneminde teorik olarak ortaya konulmuş değildir. Bu sebeple günümüz finansman kaynakları (Sümer, 2023: 107; Arıcı, 2022: 28-30; Alper, 2011: 8-9; Bulut, 2019: 86-89) Osmanlı kurumlarında aranmış, tümevarım yöntemiyle uygulamalardan Osmanlı sosyal güvenlik kurumlarının hangi kaynaklarla finanse edildiği tespit edilmiştir. Tespit edilen finansman kaynakları güncel sosyal güvenlik hukuku bilgilerine göre sınıflandırılmıştır. Sınıflandırma Osmanlı klasik çağı ve Tanzimat sonrası için ayrı ayrı yapılmıştır. Osmanlı sosyal güvenlik kurumları çok sayıda çalışmaya konu olduğundan, kurumların sadece finansman kaynaklarına odaklanılmıştır. Osmanlı klasik çağında her bir sosyal güvenlik kurumuna ilişkin kaynaklardan konuya dair bilgiler derlenmiştir. Tanzimat sonrasında sosyal güvenlik hukuki düzenlemelere konu olduğundan bu hukuki düzenlemeler taranmış, sosyal güvenliğin finansman kaynaklarına ilişkin hükümler tespit edilmiştir.

2. Osmanlı Klasik Çağında Sosyal Güvenliğin Finansman Kaynakları

Osmanlı klasik çağında sosyal güvenlik anlayışı, çağdaşı diğer ülkelerden çok farklı değildir. Bu dönem sosyal sigortaların henüz kullanılmadığı, devletin sosyal güvenlik sağlama yükümlülüğünün olmadığı ve sosyal yardımlaşmayla risklerin bertaraf edilmeye çalışıldığı bir dönemdir (Arıcı, 2022: 69-70). Aynı dönemde İngiltere’de halkın sosyal güvenlik için loncalara, tarikat şeklindeki dayanışma kuruluşlarına, aile yardımlarına ihtiyacı olduğu, bunlar yoksa yardım kuruluşlarına muhtaç bulunduğu aktarılmıştır (Brown, 2024: 199; Dilik, 1988: 48-51). Kilise önemli bir yardım kuruluşu olmasına karşın, gücünü tam olarak hayır işlerine sevk etmediği için eleştiriler almıştır (Huberman, 2013: 24). Osmanlı klasik çağında dini ve kültürel değerlere dayalı sosyal yardımlaşma anlayışı sosyal güvenliğin temeli olmuştur (Sümer, 2023: 13; Arıcı, 2022: 29, 70-71). Bu dönemde sosyal güvenlik sosyal yardımlaşma ile finanse edilmiş; yararlananların ve dolaylı olarak devletin katkı sağladığı kurumlar sosyal güvenliğe katkı sunmuşlardır.

Osmanlı klasik çağında sosyal güvenlik kurumları salt sosyal güvenlik amacıyla kurulmuş kurumlardır. Sosyal güvenlik işlevine sahip kurumların finansman kaynakları sosyal güvenliğin finansman kaynakları olarak kabul edilmiştir. Osmanlı klasik çağının finansman kaynakları altı başlık altında ele alınmıştır. Tasarruf tekniği, yardımlar, vergi ve ceza olarak nitelenen yardımlar, devlet katkıları, yararlananların katkıları ve işletme gelirleri bu dönemin finansman kaynakları arasındadır. Zekât, fitre ve kefarete kurumları yardımlar ve devlet katkıları başlıkları dışında ayrı bir başlıkta ele alınmıştır. Çünkü bu kurumlar hem vergi ve ceza olarak nitelendirilmekte hem de yardım olarak görülmektedir. Bu sebeple üç kurum için vergi ve ceza olarak nitelenen yardımlar başlığı seçilmiştir.

2.1. Bireysel Biriktirme: Tasarruf

Arapça kökenli tasarruf kelimesinin konumuzla ilgili anlamı “tutum, para ve mal biriktirme” şeklindedir (Erdoğan, 2010: 547; Dönmez, 2011: 118). Tasarrufun sosyal güvenlikle ilgisi ise kişinin biriktirdiği para ve malı sosyal riskle karşılaştığında kullanmasıyla ortaya çıkar (Çubuk, 1982: 11; Güzel vd., 2012: 10; Tuncay & Ekmekçi, 2012: 11; Arıcı & Alper, 2014: 65; Sümer, 2023: 8). Yani tasarruf tekniği bireysel bir tekniktir (Sümer, 2023: 8). Tasarruf en eski ve en yaygın geleneksel sosyal güvenlik tekniklerinden biridir. İslam hukuku teorisinde mal biriktirmekle ilgili iddihar kavramı kullanılmış, aşırı mal biriktirmenin caiz olmadığını ileri sürenler olmuştur. İslam hukukuna uygun yollardan kazanılan ve uygun şekilde harcanan servetin biriktirilmesine genel olarak karşı çıkmamıştır (Çalış, 2004: 127-144; Turgut, 2021: 329-356). Kuran’da Yusuf Suresinde (12/43-56) Hz. Yusuf’un maliyeyi yönetirken tasarruf yaptığından bahsedilmektedir. Tasarruf Osmanlı Devleti’nde bir değer olarak kabul edilmiş, eğitim müfredatında tasarrufa yer verilmiştir (Çam vd., 2020: 354-357). Tasarruf, Osmanlı halkının başvurduğu bir sosyal güvenlik tekniği olmuştur. Bazı yardımlaşma sandıkları “tasarruf sandığı” olarak adlandırılmış (Saymen, 1954: 924), tasarrufa ilişkin irade-i seniyye (Düstur 1/8, 1905: 253) çıkarılmıştır.

Tasarrufun kaynağı kişinin kendi birikimidir. Kişi tasarruf ettiği parayı hem kendisi hem aile bireyleri için her türlü riske karşı kullanabilir. Tasarruf edilen para veya malın kaynağı ise çalışma geliri, ek gelirler, miras, yardım gibi farklı kaynaklar olabilir. Tasarrufta finansman miktarı bireyin kazanç seviyesi ve tasarruf yaptığı süre gibi değişkenlere bağlıdır. Karşılaştığı riskin büyüklüğü karşısında finansman yetersiz kalabilir ki genellikle böyle olmaktadır (Yazgan, 1977: 10-11). Bu sebeple tasarruf, sosyal güvenliğin finansmanında yetersiz ve kısıtlı bir kaynak olarak görülmüştür.

2.2. Yardımlar: Sadaka, İnfak, Hibe, Karz

Geleneksel sosyal güvenlik kurumlarının en önemli finansman kaynağı yardımlardır. Dini, ahlaki sebeplere veya geleneğe dayanan yardımların Osmanlı sosyal hayatındaki boyutu oldukça büyüktür. Bu yardımlar sadaka, infak, hibe, karz gibi isimler altında veya isimsiz olarak yapılmıştır.

Sadaka, Mecelle’de “sewab için hibe olunan mal” şeklinde tanımlanmıştır (m.835). Aynı anlamda hibe ve atıyye kelimeleri de kullanılmıştır (İbn Kudame, 1968: 6/64; Duman, 2008: 383). Sadaka bireysel bir ibadettir. Riske uğrayanlara veya sosyal güvence sağlayan kurumlara verildiğinde finansman kaynağı olmaktadır. Sadakanın yükümlülerini ve yararlanacak kişileri belirleyen bir sistem yoktur. Genel olarak geliri ve serveti daha çok olanlardan daha az olanlara doğru bir transfer olduğu söylenebilir.

Osmanlı padişahlarının geleneksel hale getirdikleri “sadaka-i seniyye” ve “sadaka-i şahane” uygulamaları vardır. Aşıkpaşazade, “*Osman Gazi’nin hasleti her ayda bir kere taam pişirip fakirlere yedirmek ve giysiler giydirmek idi. Dul hatun kişilere sadaka etmekti*” şeklinde ilk padişahı anlatmıştır (Aşıkpaşazade, 1332: 195). Devletin son dönemlerine kadar padişahların sadaka uygulaması devam etmiştir (Pakalın, 1983: 3/77; Özbek, 2002: 137). Riske uğrayan kişiler sadaka-i şahane talep etmişlerdir (BOA, MVL, 49/21, 12 § 1263). Arşivde fakirlere dağıtılan sadakaları gösteren defter örnekleri bulunmaktadır (BOA, D..BSM.d. /5501; BOA, D..BSM.d /5522).

Yardımlar doğrudan risklere çözüm olduğu gibi vakıf gibi sosyal güvenliğe aracılık eden kurumlarda kullanılmıştır. Yardımlarla finanse edilen vakıf kurumu, Osmanlı Devleti’nin en önemli sosyal güvenlik kurumlarından biri olmuştur. Bir vakıf medeniyeti olarak nitelendirilen Osmanlılarda, vakıfların önemli işlevlerinden biri de sosyal güvenlik olmuştur (Arıcı, 2022: 74; Akman, 2019: 79-80). Vakıfların finansmanında padişah ve ailesinden en alt gelir gruplarına ulaşan geniş bir topluluk rol oynamıştır (Kunter, 1938: 106; Zaim, 1965: 11; Ülken, 1971: 32; Sevinç, 1978: 102).

Vakıfların işleyişini düzenleyen belgeler olan vakfiyelerde, vakfın finansman kaynakları belirtilmiştir (Ateş, 1982: 56). Vakfın ilk sermayesi vakıf kurucusunun yapmış olduğu bağıştır. Vakıf kurucusu imkanı varsa vakfın işlemesi için gerekli gelir getiren mülkü veya vakıf parayı da bağışlamıştır (Berki, 1958: 24; Berki, 1965: 11; Çağatay, 1978: 12; Öztuna, 1983: 10/310-317). Osmanlı vakıfları genellikle gelir fazlasına sahip olmuşlardır

(Öztürk, 1999: 5/38). Vakıf kurucusu dışındaki kişiler de yardımlarla vakfın işlemesine katkı yapmışlardır (Öztürk, 1995: 33).

Osmanlı uygulamasında vakıfların finansman kaynağı olan yardımlar çok ve çeşitlidir. Nakit para ve kira getiren mülk dışında arazi, köy, çiftlik, tarla, bağ, bahçe gibi tarım işletmeleri vakıflara gelir getirmesi için tahsis edilmiştir. Gemi gibi taşıtlar ve hayvan derisi gibi ekonomik değeri olan eşyalar vakıfların finansman kaynakları arasındadır (Yediyıldız, 1982: 6). İhtiyaç sahiplerine tahsis edilen para vakfı sayısı 800 olarak tespit edilmiştir (Kurt, 1996: 79). Sosyal hizmet kurumları da genellikle birer vakıftır ve yardımlarla finanse edilmişlerdir. Darüşşifa, darüleytam, imaret gibi sosyal hizmet kurumları vakıf olan veya vakıflar tarafından desteklenen kurumlardır (Arıcı, 2022: 75-77).

2.3. Vergi ve Ceza Niteliğindeki Katkılar: Zekât, Fitre, Kefaret

Günümüzde sosyal güvenliğin finansman kaynakları arasında vergi ve ceza kalemleri bulunmaktadır. İslam hukukunda farz veya vacip görülmeleri sebebiyle sadakadan ayrılan ve bazı araştırmacılar tarafından vergi olarak nitelenen zekât ve fitre kurumları ile ceza olarak uygulanan kefareti kurumu sosyal güvenliğin finansman kaynakları arasında yer almıştır. Ancak düzenli şekilde devlet tarafından uygulanmamış olan bu kurumlar (Demir, 2019: 15-16) devlet katkısı başlığından ayrı olarak ele alınmıştır.

Zekât zengin Müslümanların mallarından Kuran’da (Tevbe 9/60) belirlenen sınıflara³ harcanmak üzere alınan paydır (Erkal, 2013: 197). İbrahim, Musa, İsa ve diğer peygamberlerin de “fakirin hakkı” gibi isimlerle açıkladığı zekâtın, Yahudilikte ve Hristiyanlıkta var olduğu görülmektedir (Samed & Glenn, 2013: 254-258). Zekât İslamiyet’te hicretten sonra emredilmiş, resmi ve zorunlu bir uygulama olmuştur (Şeker, 1997: 110-111; Hasan, 2006: 2). Zekâtın ilk uygulaması Hamidullah ve Ebu Zehra tarafından vergi olarak kabul edilmiştir (Eskicioğlu, 1996: 226-227). Zekât hem servet hem gelir üzerinden ödenen bir vergidir (Kahf, 1999: 7). İlk İslam devletinde devlet organize etmesine karşın, zekât uygulamasına devletin katılımı zorunlu görülmemiştir (İbn Kudame, 1968: 2/427-428; Karaman, 2003: 341-342; Kahf, 1999: 26). Kardavi ise zorunlu olduğu görüşündedir (1984: 2/242-248). İslami bir görev olan zekât Müslüman toplumlarında önemli sosyal yardımlaşma kaynaklarından birisi olmuştur (Arıcı, 2022: 73-74). Osmanlı Devleti bazı zekât türlerini vergi olarak toplamıştır (Süleyman Sudi, 1996: 23-24; Kazıcı & Şeker, 1981: 234; Tuğ, 1973: 32). Zekâtın Osmanlı uygulamasında olmadığını ileri sürenler olmuştur (İmber, 2004: 149-150). Zimmilerden öşür toplandığını gösteren örnekler de vardır (Yılmaz, 2010: 5/26b-1; Tabakoğlu, 1985: 167).

Zekâtın önemli bir sosyal güvenlik kurumu olduğu ve modern bir sosyal güvenlik kurumuna dönüşebileceği dile getirilmiştir (Yazgan, 2005: X). Zekâtın verileceği sınıflardan fakirler, miskinler, köleler, borçlular ve yolda kalmış yolcular sosyal riske uğramış sınıflar

³ Zekâtın verileceği sekiz sınıf: fakirler, miskinler, zekât görevlileri, müellefe-i kulub, köleler, borçlular, Allah yolunda cihad edenler ve yolda kalmış yolcular.

kabul edilebilir. Yani sekiz sınıftan beşi sosyal riske uğramış görülebilir. Zekât görevlileri, müellefe-i kulub ve Allah yolunda cihad edenler ise sosyal riske uğramadığı halde zekâtтан yararlanabilecek sınıflardır. Osmanlı vergi hukukçusu Süleyman Sırrı, zekâtın “fakir-i müslime” verilmesi gerektiğini belirtmiştir (Süleyman Sırrı, 1329: 4-5). Ebu Yusuf da sekiz sınıf içerisinde fakirlerin öncelikli olduğunu ifade etmiştir (1982: 213).

Fitre, her Müslümanın Ramazan ayı içerisinde vermesi gereken miktarı belirli bir yükümlülüktür (Zeylai, ty: 1/306; Yılmaz, 2003: 269, Doğan, 2000: 60). Hanefi ekolüne göre vacip (Süleyman Sırrı, 1329: 29; Süleyman Sudi, 1996: 22)⁴, cumhura göre farz olan fitre, İslam hukukçuları tarafından beden, boyun veya baş vergisi olarak nitelenmiştir (Kardavi, 1984: 2/426; Beşer, 2004: 123; Yazgan, 2005: 38). Fitrenin yükümlüsü bayram günü ve gecesi için gerekli yiyeceğe sahip olanlardır (Yavuz, 1996: 160). Fitre bireysel bir yükümlülük olmasına karşın, kadın, erkek, hür, köle, küçük ayrımı yapılmaksızın her bireyin ödeme gerekliliğinin bulunması, geniş bir finansman kaynağı ortaya çıkarmaktadır. Osmanlı uygulamasında fitrenin vergi olarak toplandığı örnekler vardır. Revanduz kazasına ilişkin vergi defterinde “ser-fitre rüsumu” kalemi yer almıştır (BOA, ML.VRD.d. /2229). Bu verginin nereye harcandığına ilişkin veriye rastlanmamıştır. Padişahın kişisel hazinesi olan Hazine-i Hassa defterlerinden fitre ödemesi yapıldığı anlaşılmaktadır (BOA, TS.MA.d. /471). Fitre ile üst seviyeden alt seviyelere doğru bir gelir transferi söz konusudur (Yazgan, 2005: 38). Fitrenin finansman sağlayanları ile yararlananları farklı kişilerdir. Finansman sağlayanlar fitreyi sosyal riske uğramış olanlara vermeyi tercih ettiklerinde fitre bir sosyal güvenlik finansman kaynağı olmuştur.

Kefaret, İslam hukukunda bazı yasak fiilleri yapanlar için öngörölmüş bir cezadır (Ebu Zehra, 1981: 192; Khan, 2003: 108). Cezaya sebep olan fiiller sosyal güvenlik yükümlölüklerinin yerine getirilmemesi ile ilgisiz, farklı dini yükümlölöklere ilişkindir (Yaran, 2022; Yakovalı Ali el-Murtaza, 1329: 176-178). Kefaretin miktarı ve ifa şekli farklılık göstermekle beraber sosyal güvenlik yönü bulunmaktadır. Belirli sayıda fakirin belirli bir süre doyurulması veya aynı ya da nakdi sadaka verilmesi gibi ifa usulleri düzenlenmiştir (Mehmed Zihni, 1393: 2/54-61). Bu usullerden dolayı kefarete sosyal güvenliğin finansman kaynaklarından biridir. Kefaret Osmanlı toplumunda kendisine yer bulmuş bir uygulamadır. Vasiyetnamelerde kişilerin kefarete için pay ayırdıkları örnekler vardır (BOA, TS.MA.d. /7757; BOA, C..ADL, 7/455, 29 Z 1300).

2.4. Devlet Katkıları: Vergi, Ganimet, Gayrisahih Vakıflar ve Arpalık Uygulaması

Geleneksel dönemde devletin vatandaşlarının ihtiyaçlarını karşılaması şeklinde bir değer algısı vardır (Arıcı, 2022: 70). İslam ve Osmanlı devlet anlayışında bu değer var olduğu söylenebilir. Bu değerın sosyal güvenliğı devlet için zorunlu hale getirip getirmediğı tartışmalıdır. Ganimetler, cizye ve haraç gelirleri, zekât gelirleri ve kamu malları üzerinde

⁴ Osmanlılar Hanefi görüşüne uygun olarak fitreyi vacip kabul etmişlerdir. Osmanlı kaynaklarında farz olan zekât zekâtü'l mal, vacip olan zekât zekâtü'r re's şeklinde ifade edilmiştir.

ihtiyaç sahiplerinin hakkı olduğu kabul edilmektedir. Buna göre devletin neredeyse bütün gelir ve serveti üzerinde ihtiyaç sahiplerinin hakkı vardır (Ebu Zehra, 1981: 149). Bu başlıkta vergi, ganimet, gayrisahih vakıflar ve arpalık uygulaması sosyal güvenliğin finansmanında devlet katkıları olarak ele alınmıştır.

Osmanlı Devleti sosyal güvenlik işlevine sahip kurumlara vergi gelirlerini tahsis ederek katkı yapmıştır. Kanunnamelerde vergilerin sosyal güvenliğin finansmanına harcanması konusunda düzenlemeler yer almıştır (Akgündüz, 1990: 1/195, 4/214-229). Vergiler, gayrisahih vakıflar, işletmeler ve arpalık gibi kurumlar sosyal güvenliğin finansman kaynağı olarak Osmanlı uygulamasında yer almışlardır. Devletin en önemli gelir kaynağı olan vergiler, doğrudan veya dolaylı olarak sosyal güvenliğin finansman kaynağı olmuştur. Çok sayıda köyden elde edilen vergiler vakıflara tahsis edilmiş, eyalet gelirlerinin de %5-17 aralığındaki kısmı vakıfların kullanımında olmuştur. Süleymaniye Camii ve İmareti Vakfı'nın bir yıllık muhasebe bilançosunu inceleyen Barkan, gelirlerin %8,6'sının cizyelerden elde edildiğini tespit etmiştir. Cizye geliri vakfa ait kabul edilen reayanın cizyelerinden oluşmuştur (Barkan, 2006: 113-115).

İslam devletinin savaştan elde ettiği malları ifade eden ganimetin beşte birinin devlet hazinesine ait olacağı ve bu kısmın ihtiyaç sahipleri için harcanacağı kabul edilmiştir (Cin & Akgündüz, 1994: 1/369; Beşer, 2004: 197; Erdoğan, 2010: 143)⁵. Hz. Peygamber döneminde ganimet beşe bölünerek Hz. Peygamber, peygamberin akrabaları, yetimler, yoksullar ve yolcular şeklinde paylaştırılmıştır. Hz. Ebubekir döneminden itibaren ilk iki pay çıkarılarak diğer üç kesime dağıtılmıştır (Ebu Yusuf, 1982: 99-102). Osmanlı Devleti'nde ganimet olarak elde edilen, çıplak mülkiyeti devlete ait olan miri arazi devletin en önemli gelir kaynağı olmuştur. Miri arazinin bir kısmı tımar sistemiyle gazilere paylaştırılmıştır (Cin & Akgündüz, 1994: 1/369; Akgündüz, 2011: 1/717). İslam hukukuna göre beşte birinin sosyal güvenliğe harcanması gereken bu kısım, tahsisat kabilinden vakıf olarak işlevini yerine getirmiştir.

Devletin bazı gelirlerini hayrî vakıflara tahsis etmesi şeklinde kurulan gayrisahih (tahsisat kabilinden) vakıflar (Berki, 1962: 9; Günay, 2012: 478; Akman, 2019: 77-81), Osmanlı uygulamasında geniş bir yere sahip olmuştur. Arazi Kanunnamesinin 4. maddesinde vakıf toprakları mülk arazi ve miri arazi iken vakfedilenler şeklinde ayrılmıştır. Hazinesin gelirlerinin önemli bir kısmı, varlıklarını sürdürebilmeleri için gayrisahih vakıf olarak sahih vakıflara tahsis edilmiştir (Köç, 2013: 104). Berki, gayrisahih vakıfları devletin sosyal güvenlik görevinin bir gereği olarak ifade etmiştir (1946: 6). Tabakoğlu, 1527-1528 yılı bütçesinde devlet gelirlerinin %12'sinin vakıflara ait olduğunu belirlemiştir. Bu oranın artarak 18. yüzyıl sonlarında %25'i geçtiği hatta %50'leri bulduğu ileri sürülmüştür (Tabakoğlu, 2009: 51; Yediyıldız, 1982: 160). Klasik dönem Osmanlı bütçelerinde devletin finansmana açık ve örtülü katkılarını görmek mümkündür (Çiçek & Dikmen, 2020: 212,

⁵ Enfal 8/41 ayeti ganimetin delili olarak kabul edilmektedir: "Allah'ın fethedilen memleketler halkının mallarından Peygamberlerine verdikleri; Allah, Peygamber, yakınları, yetimler, yoksullar ve yolda kalmışlar içindir. Ta ki iğinizdeki zenginler arasında dolaşan bir devlet olmasın."

224). Vakıfların 19. yüzyıldaki gelirlerinin üçte birini gayrisahih vakıf gelirleri yani vergi ve harçlar oluşturmuştur (Öztürk, 1995: 116). Devlet bazı işletmelerini de vakıflara finansman kaynağı olarak tahsis etmiştir. 18. yüzyılda vakıf gelirlerinin yaklaşık olarak %30'u iktisadi kuruluşlardan gelmiştir. Bu kuruluşlar han, hamam gibi hizmete yönelik, imalathane gibi üretime yönelik veya dükkan gibi pazarlamaya yönelik kuruluşlardır (Yediyıldız, 1984: 11-12).

Devlet, toprak sistemi üzerinden yaşlılık veya iş göremezlik durumlarında kişilere sosyal güvence sağlamıştır (Sümer, 2023: 13). Görevliye bir arazinin vergi gelirinin tahsis edilmesi şeklinde işleyen arpalık kurumu bu amaçla ilmiye ve seyyiye mensupları için kullanılmıştır. Emekli olan görevlinin rütbesine göre değişen arpalık, bir kaza gelirinden oluşabildiği gibi sancak veya birden fazla kaza ve sancak gelirlerinden oluşabilmiştir (İnal, 1926: 278; Gökbilgin, 1978: 1/592). Seyfiyeden emekli olan görevliye sahip olduğu tımar yani bir arazinin öşrü emekli maaşı olarak tahsis edilmiştir (BOA, C..SH, 1/40, 29 Z 1243). Tanzimat öncesinde çalışanlardan herhangi bir kesinti yapılmamış, emekli olduklarında hazineden ödeme gerçekleştirilmiştir (Tabakoğlu, 1985: 184-185).

2.5. Dayanışma Gruplarının Katkıları: Teavün Sandıkları, Avarız Vakıfları ve Akile Kurumu

Sosyal güvenlik risklerine karşı güvence sağlayan kurumlardan, dayanışma gruplarının katkı sağladığı üç önemli örnek esnaf sandıkları, avarız vakıfları ve akile kurumudur. İlk iki örnekte sandıktan finanse edenler dışında kimselerin yararlanması mümkündür. Ancak büyük ölçüde yararlananlar risklere karşı güvence sağlayan bütçeyi finanse etmişlerdir. Akilede ise katkı sağlayanlar doğrudan yararlanmamakta, ancak aynı riske karşı bir güvence almaktadır.

Türk İslam devletlerinde esnaflar kronolojik sırasına göre fütüvvet, Ahilik, lonca kurumları içinde örgütlenmişlerdir. Bu yapıların tümünde yardımlaşma anlayışı hakim olmuş, orta sandığı, teavün sandığı, iane sandığı gibi isimlerle anılan sandıklar kurulmuştur. Osmanlı esnafının sosyal yardımlaşma ve dayanışma kuruluşu olan teavün sandıkları, bir gruba sosyal güvenlik sağlamaları bakımından önemlidir. Sandıklar hastalık, sakatlık, yaşlılık, doğum, evlenme gibi durumlarda ihtiyacı olan esnafa destek sağlamışlardır (Sümer, 2023: 13). Aynı dönemde benzer bir yapılanmanın Batı'da da olduğu görülmektedir. Esnaf kuruluşları dini temelleri de olan yardım faaliyetlerinde bulunmuşlardır (Brown, 2003: 110). Esnaf riske uğradığında telafi edilmesi tarım kesimine göre daha zordur. Çünkü tarım kesimindeki risk diğer aile bireyleri arasında paylaşılarak telafi edilebilirken, riske uğrayan esnafın ailesi zor durumda kalmıştır (Gürbüz, 1974: 48; Şen, 2002: 516). Esnaf sandıklarının kurulmasında bu riskin de etkisi muhtemeldir. Esnaf sandıklarının finansmanı esnaflar tarafından sağlanmıştır⁶. Eснаflar haftalık ve aylık dönemlerde sandığa aidat şeklinde ödeme

⁶ 2017 yılında işsizlik ödeneğinden yararlanamayan bağımsız çalışanlar için Esnaf Ahilik Sandığı kurulmuştur. Sandığın finansman kaynakları primler; kazanç ve iratlar; devlet katkıları, ceza ve gecikme zamları, bağışlar ve diğer kazançlar şeklinde belirtilmiştir.

yapmışlardır. Ayrıca çıraklığa, kalfalığa ve ustalığa terfi durumlarında ödeme alınmıştır. Esnaf ve harici kimseler farklı sebeplerle sandığa bağışlar yapmışlardır (Ergin, 1995: 555; Ağaoğlu & Hüdaioğlu, 1939: 72; Saymen, 1954: 46). Yamaklıktan çıraklığa geçiş ücretinin bir defaya mahsus olarak, çırağın haftalık çalışma ücretinin iki katı şeklinde ve usta tarafından gerçekleştirildiği görülmektedir (Ağaoğlu & Hüdaioğlu, 1939: 72). Bu uygulama günümüzdeki işveren primleri ile benzerdir. Ödemeyi çıraklığa geçen yamak değil ustası yapmaktadır. Yeniçeri sandıklarında finansman kaynağı ulufe dağıtımı sırasında yüzde 3-5 oranlarında alınan aidatlardır. Mirasçısı olmadan ölen yeniçerilerin malvarlığı sandığa kalmıştır. Farklı kimselerin bağışları da sandığın gelirleri arasındadır (Pakalın, 1983: 2/736; Tabakoğlu, 2009: 355).

Sosyal risklere karşı güvence sağlayan bir vakıf türü olan avarız vakıfları (Dilik, 1988: 69; Saymen, 1953: 1068; Tunçomağ, 1990: 46), aynı adlı vergiye⁷ ve hastalık, fakirlik, yangın gibi çeşitli risklere karşı güvence sağlamıştır. Vakıftan katkı yapanlar yararlandığı gibi katkı yapmayanlara da riske uğramaları durumunda destek olunmuştur (Ömer Hilmi Efendi, 1977: 17; Bilmen, 1967: 4/294). Avarız vakfının finansmanı için bölge esnafından ve halkından para toplanmıştır. Zenginlerin daha çok katkı yapması veya vakfı finanse etmeleri mümkündür. Hatta bir kişi tek başına vakfı finanse edebilmiştir (Ekinci, 2014: 425). Bölge esnafı ve halkı aynı zamanda risk grubunu oluşturduğundan, bu vakıf türünde yararlananların katkı sağladığı söylenebilir.

Esnaf sandıklarında ve avarız vakıflarında yararlananların aynı zamanda katkı yapanlar olması, primli sisteme benzerliği akla getirmektedir. Ancak sandıkların finansmanı gönüllülük esasına dayanmış hem finansmanın sağlanmasında hem de risklere güvence verilmesinde zorunluluk bulunmamıştır. Tanzimat sonrası kurulan tekaüd sandıklarının öncülü olarak görülebilecek sandıklar, gönüllülük esasına dayanan şekilde sosyal güvenlik sağlamışlardır.

Akile kurumu Osmanlı sosyal güvenlik kurumu olarak kabul edilmiştir (Özcan, 1999: 111). Ancak kurumun Osmanlı hukukunda yaygın bir şekilde uygulandığını gösteren örnekler yoktur. Osmanlı coğrafyasının genişliği dikkate alındığında uygulanmadığını söylemek de zordur. Sosyal sigortalar ile benzerliği sebebiyle akile kurumuna yer verilmiştir. Akile, kasıtlı olmayan bir öldürme fiili gerçekleştiren kişinin ödemesi gereken diyetin belirli yakınları tarafından paylaşılarak ödenmesidir. Diyeti ödemekle yükümlü gruba da akile denilmiştir. Akile sadece kasten olmayan öldürme suçuna, yani tek bir riske güvence sağlayan bir kurumdur. Akilenin zorunlu olması ve riski paylaşırması sebebiyle sosyal sigortalara benzetildiği görülmektedir (Bilmen, 1967: 3/7-8; Okur, 2003: 75-76; Demir, 2002: 170; Sağlam, 2011: 266). Diyet ödemesinin niteliğini ceza veya tazminat olarak görenler olmuştur (Avcı, 2018: 119-121). Akilede finansman akile grubu olarak adlandırılan belirli kişiler tarafından sağlanmıştır. Diyet dayanışma grubu olarak adlandırılan bu kişiler, riski aralarında paylaşmıştır. Akilenin finansmanı risk

⁷ Olağanüstü hallerde alınan avarız vergisinin II. Bayezid döneminin sonlarında konulduğu ve ilk örfi vergi olduğu kabul edilmektedir.

gerçekleştikten sonra toplandığından, finansman yeterli gelmezse grubun genişletilebileceği kabul edilmiştir (Bilmen, 1967: 3/53-55; Karaman, 2009: 2/475). Finansman sağlanırken bireyselleştirme yapılması mümkündür. Şafiiler orta hallilerin zenginlerin yarısı kadar katkı yapacağını, Malikiler ve Hanbeliler ise hakim tarafından ödeme gücüne göre miktarın belirleneceğini ileri sürmüşlerdir (Aktan, 1989: 249). Akilenin karşıladığı riskte diyet miktarı aynı olarak belirlenmektedir. Deve, sığır veya koyun cinsinden belirlenen miktarın nakit olarak ödenmesi de mümkündür (Bilmen, 1967: 3/47; Beşer, 2004: 140). Diyet miktarının az olması durumunda finansmanı failin bizzat üstlenmesi gerektiği düşünülmüştür. Malikiler ve Hanbeliler tam diyetin üçte birinden, Hanefiler yirmide birinden az olan miktarın fail tarafından ödeneceği görüşündedir. Şafiiler diyeti her halde akilenin ödeyeceğini belirtmişlerdir (Aktan, 1989: 248-249).

2.6. Sermayenin İşletilmesinden Elde Edilen Gelirler

Sosyal güvenlik fonlarının işletilmesi yoluyla elde edilen gelirler de finansman kaynakları arasındadır⁸. Osmanlı Devleti’nde sosyal güvenlik sağlayan kurumlar gelirlerini işletmişlerdir. Yani Osmanlı sosyal güvenliğinin finansman kaynakları arasında toplanan paranın işletilmesinden elde edilen gelirler vardır. Bunun en yaygın örneği de para vakıflarıdır. Para vakıfları, nakit paranın vakfedilmesiyle kurulan vakıflardır.

Vakıf paralar genellikle mudarebe, bida’a, karz-ı hasen, muamele-i şeriyye, istibdal, istirbah, istiğlal ve benzeri usullerle işletilmiştir (Gedikli, 2018: 93, 100, 105)⁹. Bunlardan en yaygın olanın muamele-i şeriyye olduğu anlaşılmaktadır (Korkmaz, 2021: 141-160). Fetvalarda ribh talep etmek için bunun sözleşmede şart olarak ileri sürülmesi gerekli görülürken, vakıf paraya ilişkin sözleşmelerde ribh şart koşulmasa da gerekli kabul edilmiştir (Fetava-yı Ali Efendi, 2014: 301-304). Fetvadan vakıf paranın korunmak istendiği anlaşılmaktadır. Lonca sandıklarında toplanan paranın ihtiyacı olan esnafa ve sair kimselere belirli faiz oranları ile verildiği anlaşılmaktadır (Ağaoğlu & Hüdaioglu, 1939: 1/71; Tarus, 1946: 56). Yeniçeri sandıklarında toplanan paranın yeniçerilere ödünç olarak kullanıldığı örneklerle de rastlanmıştır (BOA, C..AS, 1081/47671, 27 M 1244). Avarız vakıflarında vakıf paranın muamele-i şeriyye yoluyla işletildiği anlaşılmaktadır. Arşivdeki defterlerde avarız vakıflarına bağışlanmış vakıf paralar olduğu görülmektedir (BOA, EV, d. /22209-31938; BOA, C..BLD, 20/985, 2 Z 117; BOA, C..EV, 302/15385, 30 M 1146).

3. Tanzimat Sonrasında Sosyal Güvenliğin Finansman Kaynakları

Tanzimat sonrasında sosyal güvenlik alanındaki en önemli gelişme, modern dönemin öncülü bir sistemin kurulmuş olmasıdır. Kurulan tekaüd sandıkları ile sosyal sigorta sistemine geçiş yapılmıştır. Farklı kurumlar için emekli, dul ve yetim maaşları

⁸ Sosyal güvenliğin önemli meselelerinden biri toplanan finansman kaynağının değer kaybetmeden dağıtılmasıdır. Devletler yılı yılına ve fon biriktirme finansman yöntemlerinden uygun olanı tercih etmektedir. Aynı zamanda fonları işleterek değerini korumaya çalışmaktadır.

⁹ Mudarebe emek-sermaye ortaklığıdır. Vakıf para sermaye olarak verilmekte, emeğini ortaya koyan kişi ile ortaklık kurulmaktadır. Bida’a vakıf paranın faizsiz ödünç olarak kullanılmasıdır.

düzenlenmiştir. Sosyal sigortaların temelini oluşturan primli sistem uygulanmaya başlamıştır.

Tanzimat sonrasında sosyal güvenliğin geleneksel finansman kaynakları devam etmiştir. Geleneksel finansman kaynakları olarak tasarruf, yardımlar, zekât, fitre, kefareet gibi kurumlar varlığını sürdürmüştür. Tanzimat öncesinde yerel düzeyde faaliyet gösteren vakıflar, Tanzimat sonrasında merkezileşmiş ve ihtiyaç sahiplerine düzenli gelir sağlamıştır (Öztürk, 1995: 63). Örneğin Evkaf Nezareti ayağı kırılan bir işçiye maluliyet aylığı bağlamıştır (Gönencan, 2001: 37). Benzer ödemeler emekli, malul kişiler ile vefat edenlerin yakınlarına yapılmıştır (VGMA 1330/949: 250-266). Batıda yardımların merkezileştirilmesine yönelik girişimler 16. yüzyılda başlamıştır. İngiltere’de Yoksul Kanunu (Poor Law) adıyla çıkarılan kanunlar bu çabanın ürünüdür (Schen, 2016: 170-175). Sosyal sigorta ise 20. Yüzyılın en önemli sosyal güvenlik gelişmesidir ve Beveridge raporu ile önerilmiştir (Piachaud, 2020: 1). Tanzimat sonrasında padişahlar bireysel yardımlar yerine sosyal yardımları politika olarak benimsemişlerdir (Öztürk, 1995: 35). Vakıf kurumunun özellikle sosyal hizmetlere dönüştüğü kurum örnekleri artmıştır. Darüşşafaka, Darüleytam, Darülaceze, Darülhayr-ı Ali, Hilal-i Ahmer Cemiyeti gibi sosyal hizmet kuruluşları bunlardan bazılarıdır.

Sosyal sigortaların kurulduğu bu dönemin başlıca finansman kaynağı primlerdir. Başlıklandırmada bu durum dikkate alınmış ve geleneksel finansman kaynakları tek başlıkta toplanmıştır. Bu dönemde devlet katkısı, işletme gelirleri, para cezaları ve çalışanlardan yapılan diğer kesintiler sosyal güvenliğin finansman kaynakları arasındadır.

3.1. Yararlananların Katkısı: Prim

Tanzimat öncesinde yararlananların katkı sağladığı başlıca üç kurum teavün sandıkları, avarız vakıfları ve akile kurumu olarak sayılmıştır. Lonca sandıkları zorunlu olmaları, üyelerin risklerine güvence sağlamaları gibi özellikleriyle günümüz sosyal sigortalarına daha çok benzetilmiştir. Hatta sandıklar ülkemizde sosyal sigortanın ilk örneği olarak görülmüştür (Saymen, 1953: 1090; Tunçomağ, 1990: 44). Batı’da 1900 yılında ilk kez Almanya’da uygulanan yaşlılık sigortası işçi ve işveren primleri ile genel bütçeden finanse edilmiştir (Cutler & Johnson, 2004: 98). Sandıklar ile sosyal sigortalar arasında çok uzun bir süre olduğunu ve farklılıkların daha çok olduğunu belirtenler de vardır (Dilik, 1972: 24-25). Tanzimat öncesi sandıklarla Tanzimat sonrası kurumların benzerlikleri olsa da farklılıklar daha belirgindir. Tanzimat sonrasında daha net güvenceler sağlayan, kuralları belirlenmiş bir sistem oluşturulmaya başlanmıştır.

Çağdaş sosyal güvenlik sistemlerinde riskler gerçekleşmeden önlem alınmaya çalışılır. Finansman kaynakları riskler gerçekleşmeden toplanır. Tanzimat sonrası Osmanlı uygulamasında emekli sandıkları kurulmuş ve kaynaklar riskten önce toplanmaya çalışılmıştır. Tekaüde ilişkin düzenlemelerin incelediğimiz tamamında “kesinti” olarak ifade edilen prim sistemi yerleşmiştir. Kurulan tekaüd sandıklarının özelliği yerel ve kurumsal düzeyde bir sistem oluşturmalarıdır. Bu sebeple hukuki düzenlemeler ve sandıklar fazla

sayıda ve dağınmıştır. Tekaüd sandıklarının sayısı Ülgür tarafından 14 olarak tespit edilmiştir (1949: 4/121)¹⁰. Düsturda başka sandıklara ilişkin düzenlemeler olduğu görülmektedir¹¹. Sandıkların sayısını belirli bir tarihe göre tespit etmek mümkündür. Çünkü yeni kurulan ve birleştirilen sandıklar vardır. 1885 yılında askeri sandıklar Umum Askeri Tekaüd Sandığı, sivil olanlar Umum Mülkiye Tekaüd Sandığı adı altında birleştirilmiştir. Bu kurumlara ilişkin olarak 1869 yılında başlayıp 1917 yıllarına kadar devam eden yirmiye yakın hukuki düzenleme yapılmıştır. Hem tekaüd kanunlarında hem kanunların işleyişini özel olarak düzenleyen nizamnamelerde finansman kaynaklarına ilişkin hükümlere yer verilmiştir.

Sandıkların en önemli finansman kaynağı çalışanlardan kesilen primlerdir. Primler ilk düzenlemelerden itibaren tekaüd sandığı kanunlarında yer almıştır. İlk düzenlemelerden olan 1869 tarihli yetim maaşlarına ilişkin nizamnamenin 8. maddesinde çalışanların ve emeklilerin maaşlarından %2 kesinti yapılacağı düzenlenmiştir. 1876 tarihli Telgraf ve Posta memurlarına ilişkin nizamnamede (m.17), 1877 tarihli ilmiye sandığına ilişkin düzenlemede %5 (m.28) olarak düzenlenen kesinti oranı, 1878 tarihli Rüşumat memurlarına ilişkin nizamnamede (m.18) %2 olarak yer almıştır. Girit vilayetine ilişkin 1884 yılına ait nizamnamede de çalışan maaşlarından %2 kesinti yapılacağı düzenlenmiştir. 1881 ve 1884 tarihli Memurin-i Mülkiye kararnamelelerinde, 1884 tarihli İdare-i Sıhhiye çalışanlarına ilişkin düzenlemede, 1886 tarihli Askeri Tekaüd Sandığına ilişkin düzenlemede (m.10), 1904 tarihli Hamidiye Hicaz demiryollarına ilişkin düzenlemede (Düstur 1/8, m.16/1) çalışan ve emekli maaşlarından kesilecek oran %5 olarak yer almıştır.

1909 tarihli Askeri Tekaüd ve İstifa Kanunu'nun (Düstur 2/1: 694) 59. maddesinde sandığın gelirleri düzenlenmiş, çalışan maaşlarından %10, emekli maaşlarından %5 oranında kesinti yapılması hükmü yer almıştır (m.2). İlk düzenlemelerde genellikle %2 olan prim oranının bir süre sonra %5'lere yükseltildiği görülmektedir. 1909 yılında ise çalışanlardan kesilen prim oranı %10'a yükseltilmiştir. Sandık gelirlerinin artırılmaya çalışıldığı ve geçmişte prim ödememiş olanların da sisteme dahil edildiği anlaşılmaktadır. Bu tarihte emekli, dul ve yetim maaşlarından da %5 kesinti yapılması kanunda yer almıştır (m.59/2). Ayrıca geçmişte maaşından %5'den az kesinti yapılanlardan %5'e tamamlanıncaya kadar %6 kesinti yapılacağı, geçmişte kesinti yapılmamış olanların emekli maaşlarından %10 kesinti yapılacağı hükümleri vardır (m.59/14-15). Ayrıca emekli maaşı asıl maaşından yüksek olan emeklilerden fazla kısmın %10'u sandığa gelir olarak kesilmiştir

¹⁰ Bu sandıklar Askeri Tekaüd ve Eytam Sandıkları, Daire-i Bahriye ve Tophane Tekaüd Sandıkları, Hicaz Demiryolları Memur ve Hizmetlileri Tekaüd Sandığı, İdare-i Mahsusa (Seyr-i Sefain) Tekaüd Sandığı, İdare-i Sıhhiye Tekaüd Sandığı, İlmiye Tekaüd Sandığı, İnfak-ı Muhtacın-i Eytam ve Eramil-i İlmiye Sandığı, Mülkiye Memurları Tekaüd Sandığı, Rüşumat Memur ve Hizmetlileri Tekaüd Sandığı, Rüşumat Kantarcılarıyla Muhafaza Kayıklarına Ait Hususi Tekaüd Sandığı, Telgraf ve Posta Memur, Katip ve Hademelerine Ait Tekaüd Sandığı, Tersane-i Amireye Mensup Sunufu Amele ve Saire Tekaüd Sandığı, Ümera ve Zabitan-ı Bahriyenin Müttekaidinin Yetimlerine Mahsus Tekaüd Sandığı, Zaptiye Jandarma Tekaüd Sandığı şeklindedir.

¹¹ Bunlar Cebel-i Lübnan Jandarma Efradı Tekaüd Sandığı, Hudud-ı Sıhhiye Müdüriyeti Umumiyesi Tekaüd Sandığı, Vergi Emaneti Tevzi Kalem-i Ketebe-i Muvakkatesi Tekaüd Sandığı gibi sandıklardır.

(m.59/13). 1914 yılında çıkarılan bir kanunla (Düstur 2/6) "tekaüd ve mazuliyet maaşatına mahsuben icra edilmekte olan tevkifat-ı muhtelif" %12'ye çıkarılmıştır (m.1).

3.2. Devlet Katkısı

Ülkemizde cumhuriyet döneminde devletin sosyal sigortalara yaptığı doğrudan katkıların çok eski bir geçmişi yoktur. Devlet katkısı 2000'li yıllardan sonra hazırlanan kanunlarda düzenlenmiştir (Uşan, 2009: 218). Sosyal güvenlik hakkına yer veren ilk anayasamız 1961 Anayasasıdır (Turan, 2003; Sümer, 2019: 1-2). 1876 tarihli Kanun-ı Esasi'de sosyal güvenlik hakkına yer verilmemesi dönemin anlayışına göre olağandır. Kanun-ı Esasi'nin 39. maddesinde¹² ise memuriyetleri sona erenlerin emeklilik haklarıyla ilgili bir düzenlemeye yer verilmiştir. Bu şekilde işten çıkarılanların tekaüd ve mazuliyet maaşları güvence altına alınmıştır. Osmanlı Devleti'nde ise sosyal güvenlik hakkı henüz ortada olmasa da sosyal güvenliğin finansman kaynakları arasında devlet katkıları vardır. Tanzimat öncesine ait hizmet bölgesinden finanse edilme yöntemi yerini merkezi bütçeden finansman yöntemine bırakmıştır. Bu dönemde vergi sisteminde de önemli değişiklikler gerçekleşmiştir (Demir, 2019: 28, 131; Kaya, 2021: 454, 457). Sosyal sigortalının ilk örneklerinde Danimarka ve Yeni Zelanda'da finansman genel bütçeden sağlanmıştır (Cutler & Johnson, 2004: 97).

İlk kurulan sandıklardan itibaren sandık sermayesi yetersiz kaldığında hazineden aktarım yapılmıştır. Arşivde yer alan bir belge Tersane-i Amire tekaüd sandığının sermayesi tükendiğinden hazineden destek olunmasına dairdir (BOA, MV, 194/14, 8 Z 1332).

1881 ve 1884 tarihli Mülkiye kararnamelerinde dul ve yetim maaşları için hazineden yapılan aktarım sandık sermayesinin beş kaynağından biri olarak sayılmıştır. Benzer 1886 tarihli Askeri Tekaüd Sandığı Nizamnamesinde maliye hazinesinden tekaüd sandığına devredilen ödemeler sandık gelirleri arasında sayılmıştır (m.10). 1909 tarihli Askeri Tekaüd ve İstifa Kanunu benzer şekilde Hazine-i Celile'den yapılan tahsisatı sandık gelirleri arasında saymıştır (m.59). Ayrıca kanunun 60. maddesinde sandık gelirlerinin maaşlar için yetersiz kalması durumunda hazine-i maliyeden açığın kapatılacağı düzenlenmiştir.

1910 yılında Mülkiye Tekaüd Sandığı'nın ve Askeri Tekaüd Sandığı'nın açıklarının hazineden karşılanmasını düzenleyen muvakkat kanunlar çıkarılmıştır (Akman, 2007: 41-368)¹³. Örneğin 10 Kasım 1910 tarihli kanunla hazineden 11.250.000 kuruşun Askeri Tekaüd Sandığı'na tahsis edildiği görülmektedir (Düstur 2/2). Primli sisteme geçiş sürecinde maaşlardan yapılan kesintiler ve sandıklara aktarılan diğer pek çok katkıya rağmen

¹² Anayasanın ilgili maddesinde "...Ve hüsn-i hareket ve istikamet ashabından olanlar ve devletçe bir sebebe zaruriye mebnî infisal edenler nizam-ı mahsusunda tayin olunacağı vechile terakkiyata ve tekaüd ve mazuliyet maaşlarına nail olacaklardır." hükmü vardır.

¹³ Mülkiye Tekaüd Sandığı hakkında Düstur 2/2, 755; 2/3, 23; 2/3, 34'te yer alan üç kanun, Askeri Tekaüd Sandığı hakkında Düstur 2/2, 808; 2/3, 22; 2/3, 35'te yer alan üç kanun bulunmaktadır. 1915 yılına ait Tersane-i Amire ve 1916 yılına ait Hudud Sıhhiye Müdüriyeti sandıklarına maliye bütçesinden tahsisat yapılmasına ilişkin kanunlar da vardır.

sermayenin yetersiz kaldığı anlaşılmaktadır. Bu sebeple sandıklara devlet katkısı yapıldığına ilişkin çok sayıda düzenleme ve uygulama örneği bulmak mümkündür.

3.3. Sermayenin İşletilmesi ve İşletme Gelirleri

Tanzimat sonrası kurulan sandıkların sermayelerinin işletilmesine ilişkin hukuki düzenlemeler yapılmıştır. Sermayelerin daha çok kredi verilmesi yoluyla işletilmesi düzenlenmiş; verilecek kredinin maaşlara oranı, kredi verilebilecek olanlar, alınacak ücretler, tutulacak kayıtlar bu düzenlemelerde yer almıştır.

1869 yılına ait yetim maaşlarına ilişkin düzenlemenin 1. maddesinde faiz ve kaydiye ücreti alınması düzenlenmiştir. Yani faiz gelirleri sandıkların gelirleri arasındadır. 1874 tarihli ilmiye sınıfına ilişkin düzenlemede sandık sermayesinin “irbah edilmek yoluyla” değerlendirileceği hükmü yer almıştır (m.4). 1877 tarihli İlmiye Tekaüd Sandığı nizamnamesinde işletilen sermayeden alınan kaydiye ücreti ve sermaye getirileri finansman kaynakları arasında yer almıştır (m.28). 1876 Posta ve Telgraf memurlarına ilişkin nizamnamede (m.20) ve 1878 tarihli Rüsumat memurlarına ilişkin nizamnamede (m.20) sandıkta toplanan paranın %1 faizle maaşından kesinti yapılanlara kullanılacağı düzenlenmiştir. Aynı hüküm 1878 tarihli Rüsumat memurlarına ilişkin nizamnamede de yer almıştır. 1884 yılına ait Girit düzenlemesinde sandık sermayesinin nema ve temettuat gelirleri kaynak olarak gösterilmiştir.

1890 tarihli İdare-i Mahsusa’ya ilişkin düzenlemede sermayenin çalışanlara istikraz edileceği ve bankada değerlendirileceği (m.39) hükmü vardır. İstikraza ilişkin şartlar ve hükümler 40, 41, 42 ve 43. maddelerde düzenlenmiştir. 1896 tarihli rüsumat kantarcıları ve muhafaza kayıkçılarına ilişkin talimatta (Düster 1/7) sermayenin artması durumunda ikraz olunmayacağı, bankalardan birisine ita ile tenmiye olunacağı hükmü yer almıştır (m.28).

Tersane-i Amire işçilerinin sandığı sermayenin işletilmesinden elde edilen gelirlerle sahip olduğu gibi Bahriye Matbaası’nın gelirlerine de sahip olmuştur. Sermayenin işletilmesi usulü nizamnamede düzenlenmiştir (m.44). 1909 tarihli Askeri Tekaüd ve İstifa Kanunu’nda finansman kaynağı olarak askeriye bünyesindeki matbaaların net hasılatları sayılmıştır (m.59/9). Ayrıca “*sandığın irbah eyleyeceği mebaliğin faizleri*” sandık varidatı arasındadır (m.59/12).

Sandık sermayelerinin para vakıflarına benzer şekilde özellikle istikraz yoluyla işletildiği hem hukuki düzenlemelerden hem uygulamalardan anlaşılmaktadır. Bankaların sisteme dahil olmasından sonra sandık sermayesinin bankalarda değerlendirildiği düzenlemelere yansımıştır. Bazı sandıkların bünyelerinde işletmeler olduğu ve işletme gelirlerinin finansman kaynakları arasında yer aldığı görülmektedir.

3.4. Diğer Kesintiler ve Para Cezaları

Sandıklardan primler dışında farklı isimler altında kesintiler yapılmıştır. Finansman kaynaklarına ilişkin en ayrıntılı düzenlemenin yer aldığı 1909 tarihli Askeri Tekaüd ve İstifa

Kanunu’nun 59. maddesinde düzenlenen on beş gelir kaleminden on tanesi çalışanlardan yapılan çeşitli kesintilere ilişkindir. Yeni veya yeniden işe başlayanlardan, terfî ve zam alanlardan yapılan kesintiler, çalışılmayan ve tatil günlerinin ücretleri, mirasçı bırakmadan ölenlerin maaşları, harcırah ve yevmiyelerden yapılan kesintiler farklı düzenlemelerde yer almış primler dışındaki kesintilerdir.

Yeni veya yeniden işe başlayanların ilk aylıklarının yarısı gelir kalemi olarak bazı düzenlemelerde yer almıştır. 1877 yılında ilmiye sınıfına ilişkin düzenlemede (m.28), 1885 tarihli Vergi Emaneti Tevzi Kalemi düzenlemesinde (m.5), 1890 tarihli İdare-i Mahsusa’ya ilişkin düzenlemede (m.25/5), 1896 tarihli rüsumat kantarcıları ve muhafaza kayıkçılarına dair talimatta (m.22), 1904 tarihli Hamidiye Hicaz düzenlemesinde (m.16/2), 1909 Askeri Tekaüd ve İstifa Kanunu’nda (m.59/4) yeni veya yeniden işe başlayanların ilk aylıklarının yarısının sandığa gelir olarak kesileceği hükümleri vardır.

Terfî veya zam sonrası alınan ilk maaşın önceki maaştan yüksek kısmı düzenlemelerde sandık gelirleri arasında sayılmıştır. 1874 (m.2) ve 1877 (m.28) tarihli ilmiye sınıfına ilişkin düzenlemelerde, 1885 tarihli Vergi Emaneti Tevzi Kalemi düzenlemesinde (m.5), 1886 Askeri Tekaüd Sandığı düzenlemesinde (m.10), 1890 tarihli İdare-i Mahsusa düzenlemesinde (m.25/4), 1896 tarihli Girit vilayetine ilişkin düzenlemede, 1896 tarihli rüsumat kantarcılarına ve muhafaza kayıkçılarına ilişkin düzenlemede (m.22), 1904 Hamidiye Hicaz düzenlemesinde (m.16/3), 1909 Askeri Tekaüd ve İstifa Kanunu’nda (m.59/3) yeni maaşın eski maaştan farkının sandığa gelir olarak kesileceği bildirilmiştir.

“Eyyam-ı haliye” olarak ifade edilen, boş kadrolara atama yapılana kadar geçen günlere ait maaşlar da sandıklara gelir olarak aktarılmıştır. 1896 tarihli Girit vilayetine ilişkin düzenlemede, 1909 Askeri Tekaüd ve İstifa Kanunu’nda (m.59/7) bu hüküm vardır. Benzer şekilde “eyyam-ı tatiliye” yani tatil günlerinde çalışanlara ödenmeyen maaşlar sandık gelirleri arasındadır.

Mirasçısı olmadığı halde ölenlerin maaşları sandık gelirleri arasında görülmektedir. 1890 tarihli İdare-i Mahsusa’ya ilişkin nizamnamede m.26 gereği sandığa kalan maaşlar gelir kalemleri arasında sayılmıştır (m.25/6). Çalışanlara verilecek harcırah ve yevmiyelerden yapılan kesintiler sandıkların gelirleri arasındadır. 1909 Askeri Tekaüd ve İstifa Kanunu’nda (m.59/5) bu hüküm vardır.

1884 yılına ait Girit düzenlemesinde adli ve idari para cezaları kaynaklar arasında sayılmıştır. 1885 tarihli Vergi Emaneti Tevzi Kalemi düzenlemesinde tahririye ve kaydiye ücretlerinden maaşlar için kesilen %20’nin artanı sandığın geliri olarak sayılmıştır (m.5). 1884 tarihli İdare-i Sıhhiye düzenlemesinde finansman kaynakları arasında cezalar yer almıştır. İnzibatlar tarafından kesilen idari para cezaları ile sağlığa ilişkin kanunlara aykırı hareketlere kesilen para cezaları finansman kaynakları arasındadır. Ayrıca patent tezkiresi ve şehadetname hasılatı da kaynaklar arasında sayılmıştır. 1904 Hamidiye Hicaz düzenlemesinde Demiryolları Zabıtası Nizamnamesine göre kesilen para cezaları sandık gelirleri arasında gösterilmiştir (m.16/4).

4. Sonuç

Osmanlı sosyal güvenlik kurumları Osmanlı klasik çağında geleneksel kurumlardan oluşmuş, Tanzimat sonrasında ise modern sosyal güvenlik kurumlarının öncülleri olan tekaüd sandıkları yaygınlık kazanmıştır. Osmanlı klasik çağında sosyal güvence sağlayan kurumlar salt sosyal güvenlik kurumu olmayan, farklı işlevlerinin yanında sosyal güvenlik işlevine de sahip olmuş kurumlardır. Bu dönemde tasarruf, aile içi yardımlaşma, vakıf, zekât, sadaka, infak, akile, yeniçeri sandıkları, avarız vakıfları gibi kurumlar sosyal güvenlik işlevine sahip olmuşlardır. Sosyal güvenliğin finansmanı ise tasarruf, yardımlar, zekât, devlet katkıları, dayanışma gruplarının katkıları ve sermayenin işletilmesi yoluyla sağlanmıştır.

Çalışmanın konusu olan Osmanlı sosyal güvenliğinin finansman kaynakları, çok sayıda Osmanlı tarihi çalışmasında yapıldığı gibi Tanzimat öncesi ve sonrası şeklinde iki dönemde ele alınmıştır. Bu ayrımın genel kabullerin dışında sosyal güvenlik hukukuna özgü bir sebebi vardır. Tanzimat öncesinde geleneksel sosyal güvenlik kurumlarına sahip olan ve bu kurumların finansman kaynakları tarafından finanse edilen Osmanlı sistemi, Tanzimat sonrasında yararlanların, işverenlerin ve devletin katkılarıyla finanse edilen bir sisteme evrilmiştir. Tanzimat öncesinde en önemli finansman kaynağı yardımlardır. Yardımlar dini, ahlaki, sosyal gerekçelerle yapılmış, çok sayıda sosyal riskin bertaraf edilmesinde kullanılmıştır. Yardımlarla finanse edilen en önemli sosyal güvenlik kurumunun vakıf olduğu söylenebilir. Zekât, fitre, kefareti kurumları vergi ve ceza niteliğine sahip görülmeleri ve zorunlu kabul edilmeleri yönüyle önemli finansman kaynakları olmuşlardır. Bu dönemde devlet gayrisahih vakıflar aracılığıyla sosyal güvenliğin finansmanına katkı yapmıştır. Arpalık olarak adlandırılan arazinin gelirinin bazı kimselere emekli maaşı olarak tahsis edilmesi uygulaması devletin sosyal güvenliğin finansmanına bir diğer katkısı olmuştur. Osmanlı klasik çağında teavün sandıkları, avarız vakıfları ve akile uygulaması primli sisteme benzerliklerine vurgu yapılan kurumlardır. Bu kurumlarda dayanışma grubu üyelerinin katkıları ile geleneksel yardım anlayışı sentezlenerek riske uğrayanlara finansman kaynağı sağlanmıştır. Gerek sandıklar gerekse para vakıflarında biriken sermayenin işletilmesi yoluyla elde edilen gelirler de bu dönemde sosyal güvenliğin finansman kaynakları arasında bulunmuştur.

Tanzimat sonrasında modern sosyal sigorta sisteminin öncülü tekaüd sandıkları kurulmuştur. Sandıklar primli sistemin birer uygulaması olmuştur. Çalışanlardan yapılan kesintiler sandıkların en önemli finansman kaynağıdır. Genellikle kurum bazlı oluşturulan sandıkların bütçe açıklarının devlet desteği ile kapatılmasına yönelik hukuki düzenlemeler yapılmış ve hazineden destekler sağlanmıştır. Sandıkların finansman açığını kapatmak üzere çalışanlardan yapılan kesintilerin oranının giderek artırdığı görülmektedir. Ayrıca yeni işe başlayanların, terfi ve zam alanların maaşlarından kesintiler yapılmış, kurum bütçelerindeki boş kadrolara ve tatil günlerine ait maaşlar sandıklara aktarılmıştır. Farklı kurumlardaki çeşitli para cezaları sandıkların gelirleri arasındadır. Sandıklara gelir olarak tahsis edilmiş matbaa gibi işletmeler olduğu görülmektedir. Sandık sermayelerine ilişkin “tenmiye”

başlıkları hukuki düzenlemelerde yer almış ve sermayenin nemalandırılması üzerinde durulmuştur.

Tanzimat öncesi ve sonrası Osmanlı sosyal güvenliğinin finansman kaynakları, geleneksel ve modern sosyal güvenlik sistemlerinin finansmanına ilişkin farklılıkları ortaya koymaktadır. Tanzimat öncesi kurumlarda finansman kaynakları sosyal güvenliğe özgülenmiş değildir. Osmanlı klasik çağında karşılanması zorunlu riskler olmaması sebebiyle yardımlara dayanan finansman kaynakları ölçüsünde sosyal güvence sağlanmıştır. Tanzimat sonrası kurulan tekaüd sandıklarının zorunlu giderlerinin bulunması finansman sorununu ortaya çıkarmıştır. Sandık gelirlerini artırmaya, sermayesini büyültmeye ve açıkları kapatmaya yönelik önlemler düşünülmüş, finansman kaynaklarının çeşitlendirilmesi ve artırılması yönünde girişimler yapılmıştır.

Tanzimat öncesinde var olan finansman kaynakları çoğunlukla Tanzimat sonrasında varlığını sürdürmüş; ancak sosyal güvenliğin finansmanındaki konumu değişmiştir. Günümüzde sosyal güvenliğe yardımcı kurumlar olarak kabul edilen tasarruf ve yardım gibi finansman kaynakları, Tanzimat sonrasında bu konuma gelmiştir. Yardımların Tanzimat öncesi ve sonrası sosyal güvenliğin finansmanındaki payı özel olarak çalışılması gereken bir konudur.

Tanzimat sonrasında sosyal sigortaların temelleri atılmış, günümüz sistemine benzer bir yapı oluşturulmuştur. Osmanlı klasik çağı ise günümüzden farklı örnekler barındırmaktadır. Örneğin avarız vakıfları yerel ve bölgesel düzeyde tek risk odaklı güvencelerin sağlanması bakımından taklit edilebilir. Günümüzde sosyal güvenliğe yardımcı olarak görülen kurumlar, finansman sorununun çözümünde kaynak olarak kullanılabilir. Zekât başta olmak üzere dini ve sosyal nitelikli yardımların Türkiye’de önemli bir potansiyele olduğu bilinmektedir. Bu kaynağın uygun risklere özgülenerek sosyal güvenliğin finansmanında kullanılması düşünülebilir. Osmanlı sosyal güvenliği alanında finansman yöntemleri gibi incelenmeyen çok sayıda konu başlığı araştırmacıların ilgisini beklemektedir.

Kaynaklar

- (1869), *Ümera ve Zabitan-ı Askeriye Mütekaidini Eytamına Tahsis Kılınacak Maaşlara ve Buna Karşılık Tutulacak Mebaliğin İdare-i Mahsusuna Dair Nizamname*, Düstur-ı Askeri.
- (1896), *Memurin-i Mülkiye Tekaiüd Kararnamesinden İstisna Olunan Rüsumat Kantarcıları ile Muhafaza Kayıkçılarının Tekaiüdlrine Dair Talimat-ı Hususiye*, Düstur 1/7.
- (1904), *Hamidiye Hicaz Demiryolları Memurin ve Müstahdeminine Mahsus Tekaiüd Nizamnamesi*, Düstur 1/8.
- (1905), *İttihaz Edilecek Bazı Tedabir-i Tasarrufiye Hakkında İrade-i Seniyye*, Düstur 1/8.
- (1909), *Askeri Tekaiüd ve İstifa Kanunu*, Düstur 2/1.

- (1910), *Askeri Tekaid Sandığının Hazineden Tesviyesi Lazım Gelen Açığı İçin 1326 Maliye Bütçesinin 12. Faslının 1. Maddesine Zamimetten 11.250.000 Kuruşun Sarfı Hakkında Kanun-ı Muvakkat*, Düstur 2/2.
- (1914), *Tekaid ve Mazuliyet Tevkifatının Tevhid ve Tezyid Nisbetleri Hakkında Kanun-ı Muvakkat*, Düstur 2/6.
- (N/A), *Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi*, 1330: 949.
- Ağaoğlu, S. & S. Hüdaioğlu (1939), *Türkiye’de İş Hukuku İş Hukuku Tarihi*, Merkez Basımevi.
- Akgündüz, A. (1990), *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, İstanbul: Fey Vakfı Yayınları.
- Akgündüz, A. (2011), *İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Akman, A. (2019), *Eski Vakıflar Hukuku ve İdaresi*, Ankara: Adalet Yayınevi.
- Akman, M. (2007), “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Osmanlı Hukuk Mevzuatı II-II. Tertip Düstur’un Tarihi Fihrist ve Dizini”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, (4), 41-368.
- Aktan, H. (1989), “Akıle”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 2, TDV Yayınları.
- Alper, Y. (2011), “Sosyal Güvenlik Reformu ve Finansmanla İlgili Beklentiler”, *Sosyal Güvenlik Dergisi*, 1(1), 7-47.
- Arıcı, K. & Y. Alper (2014), *Sosyal Güvenlik*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını.
- Arıcı, K. (2022), *Türk Sosyal Güvenlik Hukuku*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- Aşıkpaşazade (1332), *Tevarih-i Al-i Osman’dan Aşıkpaşazade Tarihi*, ed. Ali Bey, İstanbul: Maarif-i Umumiye Nezareti.
- Ateş, İ. (1982), “Hayri ve Sosyal Hizmetler Açısından Vakıflar”, *Vakıflar Dergisi*, (15), 55-88.
- Avcı, M. (2018), *Osmanlı Ceza Hukuku Özel Hükümler*, Ankara: Adalet Yayınevi.
- Aykanat, M. (2016), *Osmanlı Sosyal Güvenlik Hukuku*, Ankara: Türkiye Adalet Akademisi Yayınları.
- Aykanat, M. (2019), *Osmanlı Sosyal Güvenlik Hukukunda Temel Kurumlar*, Ankara: Adalet Yayınevi.
- Barkan, Ö.L. (2006), “Süleymaniye Camii ve İmareti Tesislerine Ait Yıllık Bir Muhasebe Bilançosu 993/994 (1585/1586)”, *Vakıflar Dergisi*, (9), 109-161.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (1706), BOA, C..BLD, 20/985, 2 Z 1117.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (1733), BOA, C..EV, 302/15385, 30 M 1146.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (1811), BOA, HAT, 281/16694, 29 Z 1225.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (1828), BOA, C..AS, 1081/47671, 27 M 1244.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (1828), BOA, C..SH, 1/40, 29 Z 1243.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (1847), BOA, MVL, 49/21, 12 Ş 1263.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (1883), BOA, C..ADL, 7/455, 29 Z 1300.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (1914), BOA, MV, 194/14, 8 Z 1332.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (N/A), BOA, D..BSM.d, /5501, g. tt.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (N/A), BOA, D..BSM.d, /5522, g. tt.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (N/A), BOA, EV.d, /22209-31938.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (N/A), BOA, ML..VRD.d, /2229.

- Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (N/A), BOA, TS.MA.d, /471.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (N/A), BOA, TS.MA.d, /7757.
- Berki, A.H. (1946), *Vakıflar*, İstanbul: Aydınlık Basımevi.
- Berki, A.H. (1958), "İslamda Vakıf 'Zağanus Paşa ve Zevcesi Nefise Hatun Vakfiyeleri'", *Vakıflar Dergisi*, (4), 19-36.
- Berki, A.H. (1962), "Hukuki ve İhtimai Bakımdan Vakıf", *Vakıflar Dergisi*, (5), 9-13.
- Berki, A.H. (1965), "Vakıfların Tarihi, Mahiyeti, İnkişafı ve Tekamülü, Cemiyet ve Fertlere Sağladığı Faideler", *Vakıflar Dergisi*, (6), 9-13.
- Beşer, F. (2004), *İslam'da Sosyal Güvenlik*, İstanbul: Bilge Yayıncılık.
- Bilmen, Ö.N. (1967), *Hukuki İslamiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul: Bilmen Yayınevi.
- Brown, A. (2003), *Church and Society in England, 1000-1500*, New York: Palgrave Macmillan.
- Brown, A.T. (2024), "Social Security in Late Medieval England: Corrodies in the Hospitals and Almshouses of Durham Priory", *Historical Research*, (97), 199-217.
- Bulut, M. (2019), "Türkiye'de Sosyal Güvenliğin Finansmanında Devlet Katkısı Uygulaması ve İstatistiksel Görünüm", *Sayıştay Dergisi*, 30(1), 83-108.
- Cin, H. & A. Akgündüz (1994), *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Cutler, D.M. & R. Johnson (2004), "The Birth and Growth of the Social Insurance State: Explaining Old Age and Medical Insurance Across Countries", *Public Choice*, (120), 87-121.
- Çağatay, N. (1978), "Sultan Murad Hüdavendigar Adına Düzenlenmiş Bir Vakfiye", *Vakıflar Dergisi*, (12), 7-12.
- Çalış, H. (2004), "İslam Hukukunda Servet/Mülkiyet Tahdidinin İmkânı Üzerine", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17(17), 127-144.
- Çam, İ.D. vd. (2020), "Son Dönem Osmanlı ve Güncel Ders Kitaplarında Tasarruf Değeri", *OMÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, 39(3), 350-374.
- Çatalcalı Ali Efendi (2014), *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, ed. H.N. Demirtaş, İstanbul: Kubbealtı Yayınları.
- Çiçek, H.G. & S. Dikmen (2020), "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Bütçelerinin Karakteristik Özellikleri: Tarhuncu Ahmed Paşa Bütçesi", *Sosyoekonomi*, 28(46), 211-241.
- Çubuk, A. (1982), *Sosyal Güvenlik ve Sosyal Güvenlik Kurumları*, Ankara: Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları.
- Demir, F. (2002), "Sigorta (Akıle Müessesesi ve Süftece Muamelesi İşığında Bir Tedkik", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18(2), 169-200.
- Demir, İ.C. (2019), *Osmanlı Devleti'nde Örfi Vergiler*, Bursa: Ekin Yayınevi.
- Dilik, S. (1972), *Türkiye'de Sosyal Güvenlik İktisadi Açından Bir Tahlil Denemesi*, Ankara: Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Dilik, S. (1988), "Sosyal Güvenliğin Tarihsel Gelişimi", *AÜ SBF Dergisi*, 43(1), 41-80.
- Doğan, M.S. (2000), *Sosyal Tarih Açısından Osmanlılarda Sosyal Güvenlik Kurumları*, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları.
- Dönmez, İ.K. (2011), "Tasarruf", *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, 40, 118-119.
- Duman, A. (2008), "Sadaka", *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, 35, 383-384.
- Ebu Yusuf (1982), *Kitabü'l Harac*, Çev. Ataullah Efendi, Ankara: Akçağ Yayınları.

- Ebu Zehra, M. (1981), *İslamda Sosyal Dayanışma*, çev. R. Fırlıklı & O. Eskicioğlu, İstanbul: Yağmur Yayınları.
- Ekinci, E.B. (2014), *Osmanlı Hukuku Adalet ve Mülk*, İstanbul: Arı Sanat Yayınları.
- Erdoğan, M. (2010), *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Ergin, O.N. (1995), *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları.
- Erkal, M. (2013), “Zekat”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, 44, 197-207.
- Eskicioğlu, O. (1996), “İslam Toplumunda Vergi ve Bazı Problemlerin Çözümü”, *I. Uluslararası İslam Ticaret Hukukunun Günümüzdeki Meseleleri Kongresi*, Konya.
- Gedikli, F. (2018), *Osmanlı Şirket Kültürü XVI.-XVII. Yüzyıllarda Mudarebe Uygulaması*, İstanbul: İz Yayıncılık.
- Gökbilgin, M.T. (1978), “Arpalık”, *İslam Ansiklopedisi*, MEB Yayınları, 1, 592-595.
- Gönencan, Z. (2012), “Osmanlı Döneminde Sosyal Güvenlik Sistemleri”, *Çimento İşveren Dergisi*, 15(1), 36-37.
- Günay, H.M. (2012), “Vakıf”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, 42, 475-479.
- Gürbüz, E. (1974), “Türkiye’de Sosyal Sigortaların Doğuşu ve Gelişmesi”, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, (25), 46-90.
- Güzel, A. vd. (2012), *Sosyal Güvenlik Hukuku*, İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Hasan, S. (2006), “Muslim Philanthropy and Social Security: Prospects, Practices and Pitfalls”, *6th ISTR Biennial Conference*, Bangkok.
- Huberman, L. (2013), *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*, çev. M. Belge, İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Imber, C. (2004), *Şeriatın Kanuna Ebussuud ve Osmanlı’da İslami Hukuk*, çev. M. Bedir, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- İbn Kudame, A. (1968), *el Muğni*, Kahire.
- İnal, İ.M.K. (1926), “Arpalık”, *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, 17(94), 276-283.
- Kahf, M. (1999), “The Performance of the Institution of Zakah in Theory and Practice”, *International Conference on Islamic Economics Towards the 21st Century*, Kuala Lumpur.
- Kala, E.S. (2018), *Osmanlı Sosyal Güvenlik Hukuku (1865-1923)*, İstanbul: Hiperlink Yayınları.
- Karaman, H. (2003), *İslam’ın Işığında Günün Meseleleri*, İstanbul: İz Yayıncılık.
- Karaman, H. (2009), *Mukayeseli İslam Hukuku*, İstanbul: İz Yayıncılık.
- Kardavi, Y. (1984), *İslam Hukukunda Zekat*, çev. İ. Sarmış, İstanbul: Kayıhan Yayınları.
- Kaya, P.H. (2021), “Adem-i Merkeziyetçilik-Merkeziyetçilik Tartışmaları Bağlamında Osmanlı Devleti ve Fransa’da Savaşlar, Mali Baskılar, Kurumsal Değişim”, *Sosyoekonomi*, 29(50), 433-463.
- Kazıcı, Z. & M. Şeker (1981), *İslam Türk Medeniyeti Tarihi*, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Khan, M.A. (2003), *Islamic Economics and Finance: A Glossary*, New York: Routledge.
- Korkmaz, S. (2021), *Osmanlı Hukukunda Bir Kredi Vasıtası Olarak Muamele-i Şer’iyye (XVII. Asır)*, İstanbul: On İki Levha Yayıncılık.

- Köç, A. (2013), "Osmanlı Devleti'nde Hazine Gelirlerinden Vakıflara Yapılan Tahsisatlar", *Vakıflar Dergisi*, (39), 103-114.
- Kunter, H.B. (1938), "Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri Üzerine Mücmel Bir Etüd", *Vakıflar Dergisi*, (1), 103-129.
- Kurt, İ. (1996), *Para Vakıfları*, İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Mehmed Zihni (1393), *Nimet-i İslam*, ed. M. Özdemir, Diyarbakır.
- Nohutçu, A. & A. Ziyrek (2020), *Osmanlı Türk Anayasa Metinleri*, Ankara: Savaş Yayınevi.
- Okur, K.H. (2003), *İslam Hukukunda Akile Kurumu ve Sosyal Güvenlik Açısından Değerlendirilmesi*, Ankara Üniversitesi Yayınları.
- Ömer Hilmi Efendi (1977), *İthaf'ül Ahlaf'ı Ahkam'ül Evkaf*, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Özbek, N. (2002), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet: Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özcan, T. (1999), "Osmanlı Toplumunda Sosyal Güvenlik Üzerine Bazı Gözlemler", *Osmanlı Ansiklopedisi*, 5, Yeni Türkiye Yayınları.
- Öztuna, Y. (1983), *Büyük Türkiye Tarihi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Öztürk, N. (1995), *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Ankara: TDV Yayınları.
- Öztürk, N. (1999), "Sosyal Siyaset Açısından Osmanlı Dönemi Vakıfları", *Osmanlı Ansiklopedisi*, 5, Yeni Türkiye Yayınları.
- Pakalın, M.Z. (1983), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Piachaud, D. (2020), "Social Security: Past, Present, Future", *LSE Public Policy Review*, 1(2), 1-11.
- Sağlam, H. (2011), "İslam Hukuk Tarihindeki Akile Bugünün Sigortası Mıdır", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15(1), 265-292.
- Samed, A. & L.M. Glenn (2013), "Zekatin Gelişimi ve Monoteist Dinlerde Zekatin Kapsamı", çev. F. Özdemir, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (3), 251-272.
- Saymen, F.H. (1953), "Türkiye'de Sosyal Sigortaların Gelişme Hareketleri ve Yeni Temayülleri", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 18(3-4), 1065-1095.
- Saymen, F.H. (1954), "Yakın ve Orta Doğu Memleketlerinde İçtimai Güvenlik", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 19(3-4), 918-946.
- Saymen, F.H. (1954), *Türk İş Hukuku*, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası.
- Schen, C.S. (2016), *Charity and Lay Piety in Reformation London, 1500-1620*, New York: Routledge.
- Sevinç, N. (1978), *Osmanlılarda Sosyo-Ekonomik Yapı I*, İstanbul: Kutsun Yayınevi.
- Süleyman Sırrı (1329), *Kitabü'z Zekat*, İstanbul: Vezir Hanı 48 Numaralı Matbaa.
- Süleyman Sudi (1996), *Defter-i Muktesid (Osmanlı Vergi Düzeni)*, ed. M.A. Ünal, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası.
- Sümer, H.H. (2019), *Temel Sosyal Güvenlik Kanunları*, Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Sümer, H.H. (2023), *Sosyal Güvenlik Hukuku*, Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Şeker, M. (1997), *İslam'da Sosyal Dayanışma Müesseseleri*, Ankara: DİB Yayınları.

- Şen, M. (2002), “Osmanlı Devleti’nde Sosyal Güvenlik Sistemi”, *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 10, 514-527.
- Tabakoğlu, A. (1985), *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul: Dergah Yayınları.
- Tabakoğlu, A. (2009), *Türkiye İktisat Tarihi*, İstanbul: Dergah Yayınları.
- Tarus, İ. (1946), “İlk Türk Mesleki Sendikaları: Loncalar”, *Çalışma Dergisi*, 9, 53-56.
- Tuğ, S. (1973), “Zekatın Merkezileştirilmesi”, *İslam Medeniyeti Dergisi*, 3(28), 30-33.
- Tuncay, A.C. & Ö. Ekmekçi (2012), *Sosyal Güvenlik Hukuku Dersleri*, İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Tunçomağ, K. (1990), *Sosyal Güvenlik Kavramı ve Sosyal Sigortalar*, İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Turan, E. (2003), “Sosyal Güvenlik Hakkı”, *Kamu-İş Dergisi*, 7(3), 1-20.
- Turgut, M. (2021), “İslam Hukukuna Göre İhtiyaç Fazlası Malların Biriktirilmesi”, *İslam Tetkikleri Dergisi*, 11(1), 329-356.
- Uşan, F. (2009), *Türk Sosyal Güvenlik Hukukunun Temel Esasları*, Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Ülgür, V. (1949), “Emekli Sandıkları”, *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi*, 4, İstanbul: Çituri Matbaası.
- Ülken, H.Z. (1971), “Vakıf Sistemi ve Türk Şehirciliği”, *Vakıflar Dergisi*, (9), 13-37.
- Yakovalı Ali el-Murtaza (1329), *İlaveli Mecmua-i Cedide*, İstanbul: Matbaa-i Hayriye ve Şürekası.
- Yaran, R. (2022), “Kefaret”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, 25, 179-182.
- Yavuz, Y.V. (1996), “Fitre”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, 13, 160-161.
- Yazgan, T. (1977), *Sosyal Sigorta*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları.
- Yazgan, T. (2005), *Sosyal Güvenlik Açısından Zekat*, Ankara: TDV Yayınları.
- Yediyıldız, B. (1982), “Vakıf Müessesesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Rolü”, *Vakıflar Dergisi*, (14), 1-27.
- Yediyıldız, B. (1984), “XVII. Asır Türk Vakıflarının İktisadi Boyutu”, *Vakıflar Dergisi*, (18), 5-41.
- Yılmaz, C. (ed.) (2010), *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 14 Nolu Sicil*, İstanbul: İSAM Yayınları.
- Yılmaz, E. (2003), *Hukuk Sözlüğü*, Ankara: Yetkin Yayınları.
- Zaim, S. (1965), “Türkiyenin İktisadi ve Sosyal Gelişmesinde Sanayileşmenin Önemi”, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, (37-38), 227-250.
- Zeylai, A. (N/A), *Tebyinü'l Hakaik Şerhu Kenzi'd Dekaik*, Beyrut.

Aykanat, M. (2025), “Osmanlı’da Sosyal Güvenlik Sisteminin Finansman Kaynakları”, *Sosyoekonomi*, 33(65), 425-447.